

andmed on hästi dokumenteeritud ning autori väited ja seisukohad on veenvalt põhjendatud.

Autori ajalooteadlaslik käsitööoskus on soolindne. Eriti tuleb esile tõsta tema innovaatorlust viidetesüsteemi osas. Viidates allikatele arhiivides, ta mitte ainult ei edasta allika vormiliselt täpselt paigutatust arhiivisüsteemis (arhiividepoo, fond, säilitusühik, leheküljed), nagu see on tavaline Eesti ajalookirjutuses, vaid ta täpsustab ka allika sisulist iseloomu (kohtuotsus, protokoll, määrus, kiri, arveldus, *pro memoria*). Sellega hõlbustab ta kriitilise lugeja võimalust saada toimuvast kohe selge pilt.

Väitekirjas esineb väiksemaid vigu ja puudusi: tüpograafilisi vigu, ebaselgusi, ebajärjekindlust, ebaõigeid nimevorme ja terminoloogilisi küsitavusi. Need ei mõjuta aga mingil määral uurimuse tulemusi.

Uurimuse peamiseks tulemuseks on näljaabi, nii talurahva eneseabi kui ka mõisa- ja riigipoolse abistamise erinevate vormide üksikasjalik kirjeldus, analüüs ja seletus. Kogu Rootsi võimuperioodi jooksul ei toimunud õieti talupoegade näljaabi institutsionaliseerimist. See algas alles Vene valitsuse ajal, 1709. aastaist alates vilja tagavaraladude võrgustiku loomisega ja eriti vallamagaside asutamisega sajandi lõpus, kui nende etteotsa seati talupoegadest eestseisjad. Sellele uurimistööle empiirilisele osale rajaneb autori üldine lõppjäreldus, et näljahädadest tingitud talurahva suremuse ja üldise viletsuse ning talumajandite laostumise peapõhjuseks oli talurahva aheldatus pärisorjuslikku ühiskonnakorda, mis ei võimaldanud talupoegade piisavat toimetulekut kriiside puhul. Selle järeldusega võtab autor ka kindla seisukoha nende ajaloolaste suhtes, kes, osutades mõisnike poolt talupoegadele antavale näljaabile, on püüdnud anda pärisorjusele positiivse hinnangu.

Marten Seppeli uurimus toob esile hulga uut teavet ja täiendab oluliselt ajalookirjutuses valitsevat pilti eesti talurahva olukorrast pärisorjusliku süsteemi viimase kahesaja aasta jooksul.

Aleksander Loit

Üks vägagi piinlik lugu

Martti Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940. Soome keelest tõlkinud Maimu Berg. Tänapäev. Tallinn, 2008, 296 lk.

Üks irooniline mõttehülglane, nimelt Voltaire, kirjutas ligikaudu kaks ja pool sajandit tagasi: ajalugu on vaid trikkide kogum, mida meie, s. o. järeltulevad põlvkonnad, teeme oma suurte surnutega.

Küllap see sageli ongi nii. Meenutagem vaid, mida kõike on öeldud ja kirjasõnas talletatud Eesti esimese iseseisvusperioodi juhtkonna kohta. Tookord olid kõigepealt president Konstantin Päts ja ülemjuhataja Johan Laidoner suures aus, kuid okupatsiooniaastatel tambiti nad maapõhja. Ilmunud raamatute pealkirjad – “Eesti kodanlus imperialistide teenistuses”, “Rahvuslik reetmine rahvusluse sildi all” jne. – kõnelevad ise enda eest. Eesti juhtkonda tembeldati fašistideks, kellel välispoliitika valdkonnas puuduvat oma tahe, kes olevat triivitud vaid “imperialistide” sõiduvees ning lõpuks teeninud püüdlikult Hitlerliku Saksamaa huve.

Eesti taasiseseisvumisega vabaneti nõukogulikest dogmaatilistest ja “kõrgemalt poolt” ette kirjutatud ajalookontseptsioonidest ning ajaloolastel ja igat masti kirjameestel avanes võimalus vabalt oma tõekspidamisi ja mõttevälgatusi avaldada. Eesti Vabariigi olude ja eriti selle juhtkonna tegevuse kohta aastatel 1934–1940 on publitseeritud erinevaid arvamusi. See on täiesti loomulik, unifitseeritud vaated ja tõekspidamised ei sobi kokku demokraatliku ühiskonnakorraga. Nagu üldiselt teada, on president K. Pätsi ja ülemjuhataja kindral J. Laidoneri tegevust käsitletud üha süveneva kriitikaga. Ka Martti Turtola kõnesolev raamat on kirja pandud kriitilistes toonides ning autor lisab omalt poolt täiendavaid süüdistusi nii K. Pätsi kui ka J. Laidoneri arvele.

Martti Turtola nimi on paljudele eestlastele hästi tuntud. Ta töötas mõne aasta Tallinnas Soome Instituudi juhatajana ning pälvis laialdase tähelepanu oma eelneva, 2002. aastal Soomes ja aasta hiljem Eestis ilmunud raamatuga “Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed”. Ka käsitlus kindral Laidonerist pälvis avalikkuse tähelepanu juba enne, kui selle eestikeelne tõlge trükivalgust

nägi. Ajakirjanduses ilmunud vastukajad on reeglina negatiivse varjundiga. On väidetud, et tegemist on lihtsalt käsitlusega, mitte algallikatele põhineva originaalse uurimusega, kus pealegi esineb mitte üksnes vaieldavaid, vaid ilmselgelt ebaõigeid väiteid.

Kui püüda M. Turtola käsitlust J. Laidonerist veidi iseloomustada, siis tuleb kõigepealt silmas pida kõiki neid negatiivseid hinnanguid, mida meie tookordse ülemjuhataja ning presidendi kohta trükisõnas on fikseeritud. Selles osas saaksime ligikaudu järgneva pildi: Eesti juhtkond oli provintsivõhikute kogum, kes üldse ei taibanud, millised ohud riiki ähvardavad; president K. Päts oli vallavanema silmaringiga isik; Eesti julgeoleku kindlustamiseks ei tehtud midagi või kui tehti, siis liiga vähe; Eestit tabanud saatuses on süüdi kõigepealt autoritaarne režiim; demokraatia oleks Eesti päästnud; üheks Eesti välispoliitika olulisemaks veaks oli loobumine orientatsioonist demokraatlikele lääneriikidele ning libisemine Berliini sõiduvette; Eesti lähenemine Saksamaale põhjustas Nõukogude Liidu meelepaha ning just seetõttu olevat Eestilt militaarbaase nõutud.

Viimase kümmekonna aasta vältel on süüdistatud Eesti juhtkonna aadressil võtnud teise suuna – kõigepealt K. Pätsile heidetakse ette tema liiga kaugele läinud koostööd Moskvaga; K. Pätsi ja J. Laidoneri kõige suuremaks patuks Eesti riigi, rahva ja ajaloo ees olevat loobumine relvastatud vastupanust Nõukogude Liidule 1939. aasta sügisel; seoses kõnesoleva põhimõttele seisukohaga ei taotlenud Eesti mingisugust abi teistelt riikidelt; otsus Moskva nõudmised rahuldada langetati kitsas ringis, rahvast, parlamenta ega rahvusvahelist avalikkust eelnevalt ei informeeritud; laialt on levinud väide, et Soome võitles ja säilitas iseseisvuse, Eesti ei võidelnud ja kaotas selle; Eesti juhtkond olevat leppinud kujunenud olukorraga, baasideperioodil polevat mõeldudki maa vabastamisele ning passiivselt oodates rajati kõik lootused Saksamaa eeldatavale kallaletungile Nõukogude Liidule; baasideperioodil käitus Eesti ebaväärikalt ja lausa pugest Moskva ees; Eesti olevat Balti riikide seas olnud kõige nõrgem lüli ning kõige kergemini valmis Moskva survele järele andma.

Seda paturegistrist võiks pikendada, kuid vast aitab eeltoodustki. Martti Turtola lisab omalt poolt veel paar raskekaalulist väidet. Kõige üllatavam on arvamus, et K. Päts ja J. Laidoner olid kogu 1939. aasta vältel pidanud silmas eesmärki: luua liitlassuhted Nõukogude Liiduga, lülitada Eesti Moskva mõjusfääri ning lõpptulemusena NSV Liidu koosseisu.

Küllap leidub eeltoodud loendis nii tõeseid väiteid, vaieldavaid seisukohti kui ka ebaõigeid hinnanguid. Kõrvaltvaatajale näib, et Eesti ajaloo nn. vaikiva ajastu perioodi ning eriti 1939.–1940. aasta sündmustikku ei suudeta käsitleda *sine ira et studio* põhimõttel, vaid kirjutajad-kõnelejad võtavad sageli kas advokaadi või prokuröri või ka tagantjärele targa kohtuniku rolli.

Kõnesoleva raamatuga tutvudes selgub, et ajakirjanduses ilmunud kommentaarides esitatud väited peavad enamasti paika. Käsitluse koostamiseks kasutatud allikabaas on tõepoolest üsna piiratud, raamat tugineb rõhuvas osas juba publitseeritud käsitlustele, kusjuures autoril on pealegi mõnedki mainimisväärsed kirjatükid kahe silma vahele jäänud.

Kuid olgu allikatega kuidas on, ka kasutatud materjali alusel annab Soome lugejatele, kes Eesti ajaloost enamasti suurt ei tea, vastuvõetava ülevaate kokku kirjutada. Põhiprobleem on hoopis muus. Autor deklareerib oma käsitluse eessõnas: “Käesoleva raamatu näol ei ole siiski tegemist ainult kindrali elulooga, vaid tahan anda uue ja värsket terviknägemust Eesti Vabariigi otsuste põhjendatusest ennekõike aastatel 1939–1940.” (lk. 10–11)

Sellise pretensioonika ülesande lahendamisel oleks oodanud, et autor mitte üksnes ei kirjeldaks, m i s õieti toimus, vaid analüüsiks ka tegureid, m i k s see nimelt just nii toimus. Selline analüüs eeldaks lähtumist printsibist *auditor et altera pars*, kusjuures antakse rohkem sõnaõigust ka Laidonerile endale ja Eesti tookordse välispoliitika juhtivatele elluviijatele. Kahjuks ei ole autor eriti viidanudki sellistele olulistele küsimustele nagu Eesti juhtkonna julgeolekukontseptsioonid ja nende muutumine muutuvates oludes, kuni selleni, et kõik mõeldavad julgeolekut tagavad variandid ära langesid ning seisti saatusliku valiku ees: kas tuleb Moskva nõudmised vastu võtta või osutada Punaarmeele relvastatud vastupanu.

Käesolevas lühikeses ülevaates on võimalik tähelepanu juhtida vaid kõnesoleva teose mõnele küsitavusele, kusjuures olgu kohe rõhutatud, et allakirjutanu ei püüagi anda mingisugust hinnangut Eesti juhtkonna tegevusele või tegetmatajätmistele 1939. aastal, vaid ainult selgitab veidi tookordseid tegetsemismotiive.

Jäägu M. Turtola raamatu kaks esimest peatükki vaatlusest kõrvale ja kaegem, mida uut on autoril oelda selle kolmandas peatükis. Pealkirja all “Langetatud otsus ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940” väidetakse: “Ilmselt idanes vähemalt alates 1938.–1939. aasta talvest Eesti

juhtide, täpsemalt öeldes Pätsi ja Laidoneri peas mõte võimalusest kuuluda teatud olukordades N. Liidu sõjalise julgeoleku piirkonda.” (lk. 124) Seda väidet, mida autor nimetab “variandiks B”, korratakse veidi erinevas sõnastuses mitu korda. Eesti juhtkonna tipud olevat opositsiooni vaimse juhi Jaan Tõnissoniga kokku leppinud, et “sõjalist tuge otsitakse, vajadusel ka aktiivselt, N. Liidu suunast” (lk. 127).

Kuidas M. Turtola sellise sisuliselt lausa põrutava järelduseni – et nii K. Päts kui J. Tõnisson otsisid üksmeelselt Moskvast toetust Saksamaa ohu vastu – üldse jõudis?

Autor lähtub õigest arvamusest, et ajaloolistel põhjustel oli enamiku eestlaste suhtumine sakslastesse ja Saksamaasse negatiivne ning see vastumeelsus süvenes pärast Hitleri võimuletulekut veelgi. Kuid poliitikas ei lähtunud Eesti juhtkond emotsioonidest, vaid reaali poliitilistest kaalutlustest ning autori uus kontseptsioon nii Eesti-Saksa kui Eesti ja Nõukogude Liidu suhete kohta 1939. aastal tugineb lihtsalt arusaamatusele.

M. Turtola väidete lähtekohaks on Erkki Tuomioja raamat oma vanaemast Hella Wuolijolest, mis 2006. aastal ilmus pealkirja all “Örnroosa” ka eesti keeles. Kahjuks E. Tuomioja ja tema järele ka M. Turtola lihtsalt ei orienteeru asjaolus, et ühelt poolt J. Tõnissoni ja laiemalt demokraatliku opositsiooni ning teiselt poolt valitsuse välispoliitilistes tõekspidamistes oli 1939. aastaks kujunenud sügav vastuolu. Erimeelsuste aluseks olid põhimõttelised lahkarmused kahes olulises küsimuses. Esiteks, kas Eestit ähvardab kõige suurem ja aktuaalsem oht hitlerliku Saksamaa või kommunistliku Nõukogude Liidu poolt? Teiseks, kas vaenlase vaenlaselt võiks vajaduse korral abi loota?

Eesti juhtkonna veendumused olid vaieldamatud: peamiseks ohuks riigile ja rahvale peeti Nõukogude Liitu. See tees ei vaja põhjendamist. Just seetõttu Eesti juhtkond, kõigepealt Sõjavägede Staap, tõepoolest lootis ja taotles Berliinist abi Moskvast ähvardava ohu vastu.

Seevastu J. Tõnissoni ja tema mõttekaaslaste vaateid iseloomustavad järgnevad väited: pärast Hitleri võimuletulekut on Nõukogude Liit asunud kaitsepositsioonile ning tal pole enam agressiivseid eesmärke; maailmarevolutsiooni ideed on asendunud rahvuslike, s. o. N. Liidu riiklike huvidega; Moskva hoolitseb kõigepealt riigi julgeoleku eest, ja kui see on garanteeritud, siis jätab ta naabrid rahule. Järelikult tuleb piiririikidel arvestada idanaabri julgeolekukaalutlusi ega tohi mängida selliseid ohtlikke mängu,

nagu toetuse otsimine Berliinist, tihedad suhted Poolaga, Balti riikide sõjaline koostöö jne. 1939. aasta kriisipäeval deklareeris Tõnisson: kui Venel on julgeolek, siis on meie vahekorrad idanaabriga lojaalsed ning kokkulepe Venemaaga on hädaohutum kui saksasõbralikkus.

Teatavasti astus Tõnisson 1939. aasta algul oma ideede realiseerimiseks ka praktilisi samme. Tulemuseks olid Hella Wuolijoe vahendusel Helsingis saavutatud kontaktid Nõukogude saatkonna töötajaga (tõenäoliselt Nõukogude luure residendi B. Jartsev-Rõbkiniga) jaanuaris ja augustis 1939, samuti Nõukogude Liidu Tallinna saadiku K. Nikitiniga. Tõnisson viitas üha tugevnevale Saksa ohule ja esitas otsese küsimuse: kas Nõukogude Liit ei saaks Eestit selle ohu vastu toetada? Jaanuaris 1939 pakkus ta vastutasuks Vilsandi saart sõjaliseks baasiks ja sama aasta kevadel deklareeris K. Nikitinile: “Kui Teie (Nõukogude Venemaa) soovite võtta meie sadamaid, siis palun!”

Jaan Tõnissoni ja tema mõttekaaslaste tõekspidamised tulenesid suuresti tookord Lääne-Euroopas domineerinud vaadetest. Läänes peeti Hitlerit reaalseks ohuks peaaegu kogu Euroopale, kuid Nõukogude Liidus nähti liitlast võimalikus konfliktis Saksamaaga. Lääne-Euroopal polnud Nõukogude Liidu poolt reaalselt ohtu karta, Moskva terroristliku sisepoliitika ja kahepalgelise välispoliitika suhtes pigistati silmad kinni ning piiririikide kurtmisi Moskva poolt ähvardavast ohust ei võetud eriti tõsiselt.

1940. aasta jaanuaris Helsingis viibides kohtus J. Tõnisson Soome presidendiga K. Kallio ja peaminister A. K. Cajanderiga, ta kõneles Saksamaa poolt ähvardavast ohust ning püstitas mingisuguses vormis küsimuse Soome võimalikust abist Eestile. E. Tuomioja märgib J. Tõnissoni jutuajamiste kohta: j ä i m u l j e, et ta räägib ka president Pätsi ja Eesti kaitseväge mõjuka juhi kindral Laidoneri nimel. Seevastu M. Turtola kirjutab enesekindlalt – i g a l j u h u l oli Tõnisson saanud kaasa nii president Pätsi kui ka ülemjuhataja Laidoneri juhised kõnesoleva küsimuse tõstatamiseks (lk. 128).

Kogu selle loo aluseks on Tõnissoni enda esitatud mõtted H. Wuolijoele, kes need omakorda jutustas edasi B. Jartsev-Rõbkinile ning viimane pani kirja ja saatis ettekandena Moskvasse. Kogu lugupidamise juures J. Tõnissoni isiku vastu on teda tundnud inimesed kinnitanud, et teatavad tõekspidamised muutusid kinnisideeks, mille propageerimisel ta kaldus liialdama ning reaalloludest mööda vaatama. Ka H. Wuolijoki oli oma fantaasialennu poolest tuntud.

Oli mis oli ja räägiti mis räägiti, kuid üks on selge: K. Päts ja J. Laidoner polnud nii süüdimatult naiivsed inimesed, et nad oleksid Soomelt tõsimeeli abi taotlenud just nimelt Saksamaa vastu, õhutanud Tõnissoni Moskva esindajaga baasidest rääkima ning tagatipuks pakkuma Vilsandi saart. Baaside pakkumise omistamine Eesti juhtkonnale on ränk arusaamatus ning Vilsandi nimetamine võimaliku baasina liiga vähiklik ettepanek, et see võinuks tulla Pätsilt või Laidonerilt. Tegelikkus oli hoopis vastupidine ja teesi, et kuni 1939. aasta augusti-septembrini püüdis kogu Eesti tsiviil- ja sõjaväeline juhtkond leida võimalusi Nõukogude Liidu poolt ähvardava ohu pareerimiseks, ei õnnestu kellelgi ümber lükata.

M. Turtola juhib tähelepanu J. Laidoneri kaitsetahtest õhkuvatele kõnedele, tsiteerides pikemalt kindrali esinemist kõrgematele ohvitseridele 28. märtsil 1939, ning püstitab küsimuse: kas Laidoner rääkis tõtt või bluffis ning juhtis kõrgeid ohvitseri meelega eksiteele? Paar lehekülge edasi kirjutatakse: “Mitte ükski vastutav inimene – sõdur, ohvitser, kindral ega ülemjuhataja – ei saa ju viie kuu jooksul tegelikkuses nii kardinaalselt muuta oma põhiarusaamu, kogu oma elu ja tegevuse põhimõtteid.” (lk. 141)

Ilus väide, kuid samas põhimõtteliselt väär. Tõelise riigimehe esmane tunnus on reaalsuse arvestamine ning võime olude muutudes oma tõekspidamisi muuta. Märtsist septembrini 1939 muutus Euroopa rahvusvaheline olukord nii kardinaalselt, et mitte üksnes Eesti juhtkonnal, vaid teistelgi riikidel tuli oma poliitikas uusi teid otsida.

Juba 1930. aastate keskpaiku varisesid Eesti olulisemad julgeolekupoliitilised kaalutlused üksteise järel kokku ning seoses MRP sõlmimisega ei jäänudki enam ühtegi välistegurit, mis Eesti julgeolekut võinuks veidigi kindlustada. Esiteks purunes lootus, et Saksamaa ja Nõukogude Liidu vastuolule tuginev tasakaal kindlustab teatava stabiilsuse Kesk- ja Ida-Euroopas ning et kahe suurriigi rivaliteet ei võimalda ühel neist teise suurriigi huvipiirkonnas laiutada. Teiseks oli pärast Hitleri-Stalini kokkulepet selge, et nüüd on lisaks Suurbritanniale ka Saksamaa kaotanud huvi toetada Eestit Nõukogude Liidu võimalike ambitsioonide vastu. Lisaks jõudsid Eesti valitsuseni mitmest allikast teated, et MRP salaprotokolliga on Balti riigid jätud Moskva meelevalla. Väiksemate naabrite abi ei saanud arvestada. Domineerima oli pääsenud põhimõtte: päästku end, kes suudab, ning kõik lootsid, et võib-olla läheb karikas just meist mööda.

Just sellistes tingimustes tõusis uus välispoliitiline tegevusjoon, mida võib nimetada variantiks B, tõepoolest päevakorda. Kuid kõik see toimus hoopis teisiti ja teistel eesmärkidel, kui M. Turtola seda väidab. Asi on kõigepealt selles, et autor omistab kogu Eesti sise- ja välispoliitika ainult kahele mehele – presidendile ja ülemjuhatajale. Ometi oli autoritaarse sisepoliitika peamine täideviija ning suures osas ka kujundaja energiline sise- ja hiljem peaminister K. Eenpalu. Välispoliitikas kuulus mõistagi oluline osa välisministrile. Uue välispoliitilise tegevusjoone peamine autor augustis-septembris oligi välisminister Karl Selter. Nimelt jõudsid välisminister ja tema kaastöölised, samuti mitu Eesti saadikut Euroopa pealinnades 1939. aasta suvel veendumusele, et tookord täie hooga käivad Suurbritannia, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu läbirääkimised ei anna tulemusi. Eesti juhtkond oli informeeritud Berliini ja Moskva salajastest kontaktidest ning augustis, juba enne MRP sõlmimist, tegi K. Selter mõned olulised järeldused: tookord Moskvast toimunud kolme riigi sõjalised läbirääkimised kukuvad läbi; Hitler ja Stalin leiavad ühise keele ja sõlmivad omavahelise kokkuleppe; sellisel juhul on jõudude tasakaal Kesk- ja Ida-Euroopas põhjalikult rikutud; Eestil pole Saksamaalt enam mingisugust abi loota; uued jõu suhted annavad Nõukogude Liidule soodsad võimalused oma ambitsioonide rahuldamiseks Soome lahe piirkonnas; kujunenud olukorras sõltub Eesti ja teiste Bali riikide saatus suuresti Moskva suvast; Eesti peab tõsiasju arvestama ning püüdma raskest olukorrast võimalikult väheste kaotustega välja tulla.

Augustis kohtus K. Selter kahel korral Läti välisministri V. Muntersiga, selgitas oma tõekspidamisi ja rõhutas: uutest oludest tuleb suhted Nõukogude Liiduga ümber korraldada. Munters oli Selteri arvamusel nõus. Läti valitsus, eriti Munters ise ja mõjukas kindral J. Balodis kaldusid nageni rohkem Moskva seisukohti arvestama kui Eesti valitsus.

Teise maailmasõja puhkemine kiirendas sündmuste käiku. Balti riigid asusid üksteise võidu idanaabriga suhteid reguleerima. See ei tähendanud ülepeakaala Moskva embusesse tormamist, nagu M. Turtola väidab, vaid püüet võimalikult vastuvõetava kompromissini jõuda. Tegelikult tabas Balti riike palju raskem löök, kui esialgu arvati.

Tagantjärele on aastakümneid vaieldud tookordsete võimaluste ja valikute üle. Vaielda ju võib ja tuleb, kuid on küsimusi, mis on vaidlustetagi selged.

Kõigepealt: kas seda, mis juhtus, oleks saanud mingisuguste poliitiliste, diplomaatiliste või muude abinõudega ära hoida? Vastus on lihtne – ei! Tegemist oli nähtusega, mida saame tähistada terminiga vääramatu jõud – *force majeure* või *vis maior*. Tookord lihtsalt polnud maailmas sellist jõudu, mis oleks suutnud ja tahtnud toimunud ära hoida.

Sageli on väidetud: okupatsioonis olid süüdi Päts, Laidoner ja autoritaarne süsteem, demokraatia oleks Eesti päästnud. Ükski sellist tõde propageerinud isik pole püüdnudki tõestada, kuidas see võimalik oleks olnud. Ükskõik missugune valitsus Eestis võimul oleks olnud, ükskõik missugust poliitikat Nõukogude Liidu suhtes teostanud, tulemus oluks ikkagi okupatsioon.

Peamiselt kunagised vabadussõjalased on väitnud, et kui Eesti oleks omal ajal otseselt püüdnud Saksamaaga liituda, siis poleks Hitler Eestit Moskvale ohverdanud. Hjalmar Mäe jt. on isegi kinnitanud, et Berliin olevat suvel 1939 Eestile vajaduse korral abi lubanud, kuid Eesti juhtkond olevat keeldunud. See on taas vaid ulmevaldkonda kuuluv väide. Selline poliitika polnud lihtsalt teostatav ning Hitler poleks mingi pisiriigikese pärast oma suurt mängu rikkunud.

Kui valikutest rääkida, siis lõppkokkuvõttes oli neid Eestil 1939. aasta sügisel ainult kaks: kas Moskva nõudmised vastu võtta või relvajõuga vastu hakata. See on sügavalt emotsionaalne küsimus, mis oli, on ja jääb vaidlusaluseks ning kus konsensuse leidmine pole võimalik. Kui tänapäeval tagantjäreletarkusest arutada Eesti sõjaliste võimaluste üle, tuleb vastus leida paljudele küsimustele. Kõige tähtsamad neist on: kuidas sõda oleks lõppenud? Mida see eestlastele maksma oleks läinud? Kas ja kuidas sõda Eesti saatust ja staatust oleks mõjutanud?

Vastupanu puhul oli kaks võimalust: kas piirduda n.-õ. sümboolse vastupanuga piiri lähikonnas paiknevate katteväeosade poolt lootuses, et vastupanu fakt tuleb pärast sõda Eesti saatusele kasuks. Muidugi tähendanuks ka see variant sõjaväelaste vangistamist ning suure osa ohvitserkonna hukku vangilaagrites.

Teine võimalus oli muidugi üldmobilisatsioon ning vastupanu viimase võimaluseni. M. Turtola, aga mitte ainult tema üksi, arvab, et vastupanu võinuks kesta üsna kaua. Realseid olusid tundvad asjatundjad, kaasa arvatud soomlased, seda ei usu. Näiteks kirjutas Soome saadik Riias E. H. Palin 28. septembril 1939: sealsetes diplomaatilistes ringkondades leitakse üksmeelselt, et Eestil ei ole muid võimalusi kui

Moskva tingimustega soostuda; mõistlikum on võita aega, kui selge ja kohene hukkumine ja enesetapp. Soomlaste *grand old man* Max Jakobson on hiljem kirjutanud: Eestil polnud tookord vähimatki šanssi Soome moodi edukat võitlust pidada, vastupanu oluks paljas žest.

M. Turtola põhjendab vastupanust loobumist lihtsalt Eesti valitsuse püüdega sõlmida liit Nõukogude Liiduga ega mõista valitsuse tookordset põhieesmärki – teha kõik, et vältida inimkaotusi. Nii K. Pätsi kui ka J. Laidoneri tegevuse saab kokku võtta sõnadega: eestlaste kui väikerahva eksistents on kergesti ohustatav ja seetõttu on kõige tähtsam, et rahvas jääks alles. J. Laidoner rõhutas raske otsuse arutamisel Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjoni ühisel laiendatud koosolekul 26. septembril: “Meie ajalooline kohus on – mitte viia rahvast hävitamisele, vaid katsuda teda raskustest üle viia niihästi kui meie seda suudame.”

M. Turtola ja teisedki autorid viitavad suurtele inimkaotustele sõja ja okupatsiooni tingimustes ja annavad mõista, et vastupanu korral oluks kaotused väiksemad. Selline väide on lihtsalt ebaloogiline. Kõigepealt: kui sada tuhat või enamgi meest oleks mobiliseeritud, need oleksid viimase võimaluseni võidelnud ning okupatsiooni ajal jätkanud partisanisõda metsades – mis oleks neist saanud? Vastus on lihtne – ellujäänud ohvitseride tabanuks Poola ohvitseride saatust (hulk Eesti ohvitseride hukati hoolimata sellest, et Punaarmeele vastupanu ei osutatud) ning “väiksemad vennad” oleks saadetud kas sõjavangidele mõeldud või julgeolekuorganitele kuulunud laagritesse. Samas on hästi teada, et absoluutne enamuse eesti mehi, kes enne Nõukogude Liidu sõtta sattumist laagritesse saadeti, sinna ka jäid...

Mõistagi poleks vastupanu suutnud ära hoida järgnevat terrorit ka tsiviilelanikkonna kallal. On loogiline väide, et pärast sõjategevust Punaarmee vastu oluks julgeolekuorganite terror Eesti poliitilise, majandusliku ja intellektuaalse eliidi suhtes veelgi intensiivsem. Sõda nõudnuks nagunii ohvreid ning ka uut terrorilainet pärast Eesti taaskupeerimist poleks keegi suutnud ära hoida.

Sageli on küsitud: kas sõjaline vastupanu ja kantud ohvid oleksid pärast sõja lõppu mõjutanud Eesti saatust ja staatust?

Teadagi on sellised arutelud oletuslikud ning spekulatiivsed. Teatavasti ei tunnustanud 1940. aastal enamik maailma riike Eesti lülitamist NSV Liidu koosseisu ning eriti USA mõistis selle karmilt hukka. Asi oli ju selles, et maailmas teati hästi, vähemalt valitsuste tasandil, mis Balti

riikides tegelikult toimus. Kuid sõja käigus tuli Lääne liidritel oma moraalsetest põhimõtetest loobuda ning Stalinile lubada, et Eesti, Läti ja Leedu jäävadki Nõukogude Liidu koosseisu. Ka sõjaline vastupanu poleks suutnud Eesti iseseisvust taastada. Muidugi oleks sõda Moskva stsenaariumi segi paisanud, võib-olla jäänuks tõsisemalt päevakorda nn. rahvademokraatia variant jne., kuid lõpptulemus on vaieldamatu – Moskva haardest poleks pääsu olnud. Ka rahvademokraatliku riigi võimetus oli Eesti, Läti ja Leedu jaoks äärmiselt küsitav, sest Stalini ja Molotovi kindel soov oli nende lülitamine Nõukogude Liidu koosseisu.

M. Turtola ei eeldagi, et Eesti juhtkond oleks pärast baasidelepingu sõlmimist soovinud riigi täielikku suveräniteeti taastada, ning väidab, et sõprusavaldustega idanaabri suhtes mindi kaugemale, kui Moskvast oodati.

Kui autori väide K. Pätsi ja J. Laidoneri poliitika põhieesmärgist oluks õige, siis pidanuks need mehed ju baasideperioodil kujunenud olukorraga rahul olema. Ometi kinnitavad arvukad faktid, et Eesti juhtkond pidas sõltuvust Nõukogude Liidust ajutiseks ning ihkas sellest vabaneda. Mõistagi oli see ka rahva absoluutse enamuse soov. Kõikjal domineeris arvamus, et Eesti saatuse määrab maailmasõja edasine käik. Samas olid sõja lõpuga seotud lootused hoopis erinevad. Nn. Inglise orientatsiooni pooldajad olid kindlad, et sõda lõpeb demokraatlike riikide võiduga. Saksa saadik H. Frohwein kirjutas paaril korral Berliini, et seda lootis näiteks välisminister A. Piip. Jaan Tõnisson manifesteeris oma veendumusi igal võimalikul juhul. Artiklis “Euroopa föderatsiooni idee”, mis ilmus Eesti Üliõpilaste Seltsi IX albumis 1940. aastal, kirjutas ta, et demokraatlikud riigid sõdivad seni, kuni natsionaalsotsialistlik kord koos Hitleri ja tema kaaslaste diktatuuriga on kõrvaldatud ning Euroopa korraldatakse üldise vabaduse ja õigusriikluse alusel föderaalset printsiibil ümber. Idee on ilus, kuid autor ignoreeris seegi kord Nõukogude Liidu välispoliitilisi ambitsioone.

Seevastu K. Päts ja eriti Sõjavägede Staap olid arvamusel, et Saksamaad ei ole nii kerge võita ning pealegi tähendaks selle riigi purustamine Nõukogude Liidu täielikku domineerimist nii Baltikumis kui laiemaltki. Presidendi tookordsetest tõekspidamistest vaid üks näide paljudest, nimelt H. Frohweini poolt 29. aprillil 1940 fikseeritud arvamus: “Ta põhjendas pikevalt, miks Eesti rahvas pole kunagi Vene-Aasia kultuuriregiooni kuulunud ning selle sisemiselt tagasi lükkab; palju enam tunneb ta end olevat

seotud õhtumaa kultuuri ja mõttelaadiga, kusjuures Saksa kultuur kindlalt esiplaanil seisab. Saatuseküsimus on, kas rahu, millega käimasolev sõda ometi kunagi peab lõppema, sellele faktile vastava poliitilise lahenduse annab. Ta hellitab lootust, et sõdivate riikide riigimehed leiavad võimaluse rahu sõlmimiseks enne, kui Euroopa rahvad on sõjast niivõrd kurnatud, et vene-aasialik edasitung Läände alata võiks.”

Kui Saksa väed kevadsuvel 1940 Lääne-Euroopas suurt edu saavutasid, väitsid nii K. Päts kui ka peastaabi ohvitserid, et Saksamaa tungib peagi Nõukogude Liidule kallale ning sellega pääseb Eesti Moskva haardest. M. Turtola ei pea võimalikuks, et eestlased olid Berliinist sellist informatsiooni saanud. Autorile peaks olema teada, et Soome valitsus sai sarnast informatsiooni juba 1940. aasta veebruari teisel poolel ning et selle küsimuse üle on Soome ajaloolased alles äsja diskuteerinud. Ka Tuna veergudel on meenutatud H. Göringi läkitust Soome valitsusele: rahu tulevat sõlmida kiiresti ja iga hinna eest, peasi, et rahvast ei tabaks okupatsioon ja hukatus. Peagi asume sõtta Venemaaga, siis saavad soomalsed kõik intressidega tagasi. (Kalervo Hovi. Göring ja Soome Talvesõda. – Tuna 2006, nr. 1)

Muide, kindral J. Laidoner oli suure sõja lõpptulemuse ennustamisel väga ettevaatlik. Ta viitas vaid, et sõda kestab aastaid ja ilmselt kistakse sellesse ka Nõukogude Liit ning sellisel juhul paratamatult ka Eesti. Ta eeldas Nõukogude Liidu purustamist, kuid nähtavasti mitte Saksamaa lõplikku võitu maailmasõjas.

Olukorra traagilisus seisnes selles, et nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liidu võidu või kaotuse korral polnud Eestil midagi head loota.

M. Turtola ei pea võimalikuks, et Eesti kõrgemad sõjaväelased oleksid kas või mõelnudki, kuidas soodsate tingimuste kujunedes alustada võitlust baasidest vabanemiseks. Valitsus pidas mõistagi Nõukogude Liiduga sõlmitud lepingust kinni, sõjaväe juhtkonnas mõeldi ka teistele võimalustele. Kuid ka sellest on Tunas äsja kirjutatud. (Heino Arumäe. Professor Lauri Kettunen missioon Eestisse Talvesõja ajal. – Tuna 2008, nr. 4)

Veel tuleb märkida, et autori arusaam autoritaarsuseperioodist aastatel 1934–1940 on ühekülgne. Tema arvates oli tegemist kahe mehe sünge diktatuuriga, kusjuures rahvas oli juhtkonnast täiesti isoleeritud. Eriti markantne on lause: “Päts oli 1939. aastal poliitiliselt juba nii eraklik, et keegi ei oleks tema heaks ka väikest sõrme liigutanud.” (lk. 182) Siinkohal pole võimalik valitsuse ja opositsiooni jõuvahekorda

lähemalt iseloomustada, kuid ometi tuleb tõdeda, et eriti maal olid Päts ja Laidoner populaarsed mehed. Maaelanikkond moodustas aga kaks kolmandikku Eesti rahvastikust. Enamik esimesel iseseisvusperioodil elanud eestlasi on 1930. aastate teist poolt pidanud parimateks aastateks Eesti Vabariigi tookordses ajaloos. Inimesed, kel eluaastaid 80 kanti, mäletavad veel neid aegu. Möödunud suvel toimunud Jõhvi keskkooli 1948. aastal lõpetanute kokkutulekul kinnitasid kõik osalejad nagu ühest suust, et nende kodus ei ole Pätsist ja Laidonerist ega nn. vaikivast ajastust kõneldud midagi halba. Ainult ühele tookordsele koolitüdrukule ei meenunud, et tema kodus sellel teemal üldse oleks kõneldud, teiste mälestuslikud hinnangud olid läbini positiivsed. Teati jutustada, kuidas Päts tüütut ihukaitsset ninapidi vedas, Toila külas jalutades inimestega vestles, lastele kompekke jagas ja ühte kodusse ootamatult sisse astudes koos pererahvaga lõunatoitu söi.

Muide, pärast eestlaste võiduga lõppenud Eesti-Läti jalgpallimatši 18. juulil 1940 tõusid rahvuslikud meeleolud kõrgele ja rahva seast kostsid spontaansed hüüded: "Pätsi juurde! Pätsi juurde!" Inimjõgi hakkas Kadrioru staadionilt presidendi residentsi poole liikuma. Võimud ajasid demonstratsiooni laiali, kusjuures hulk inimesi peeti kinni.

On loomulik, et M. Turtola võrdleb korduvalt Eesti ja Soome olusid ja välispoliitikat ning veidi ka kindral Laidoneri ja marssal Mannerheimi. Teadagi oli Eesti ja Soome välispoliitikas mõndagi ühist, aga samas ka oluliselt erinevat. Mõned autori väited peavad paika, teised vajavad korrigeerimist. Kuigi siinkohal pole võimalik kõnesolevat küsimustekompleksi lähemalt vaadelda, tuleb mõni repliik paratamatult teha.

Kõige kummalisem on autori väide, et Soome olevat valmis olnud Eestit relva jõul abistama ja oma rannakaitsesuurtükkidest tuld andma, kui Eesti seda oleks taotlenud. Kas autor sellist võimalust tõsimeeli usub?

M. Turtola käsitlusest järeldub, et kahe vennariigi lähema koostöö puudumises oli süüdi Eesti pool. See väide on ebaõige. Eesti tegi juba Vabadussõja päevist alates suuri jõupingutusi poliitilise ja sõjalise liidu loomiseks Soomega või Soome osalusel, kuid soomlased leidsid, et lähem koostöö Eestiga toob Soomele rohkem kahju kui kasu. Suurepärane koostöö rannakaitses alal 1930. aastatel äratas Eesti juhtkonnas uusi lootusi Soomele lähenemiseks, kuid ka need osutusid illusoorseteks. Sellest tulenes ka Laidoneri pettumus Soome poliitika. Ajaloolane Magnus Ilmjärv on veenvalt tõestanud, et abisaamiseks

ei pöördutud Soome ega Läti poole. Kindral kasutas mingisugust arusaamatust Eesti saadiku suhtlemisel Soome välisministeeriumiga lihtsalt sümbolina Soome poolt Eesti suhtes teostatava poliitika iseloomustamiseks.

M. Turtola teeb korduvalt juttu Laidoneri kurtmisest Soome ja Läti aadressil – justkui oleks Eesti just nende riikide keeldumise tõttu vastupanust loobunud. Tegelikult pidas Laidoner abisaamise võimatusest rääkides silmas kõigepealt Saksamaad, kuid arusaadavatel põhjustel selle riigi nime ei maininud. Nimelt oli Laidoner juba Vabadussõjast saadik veendunud, et sõdida on mõtet üksnes siis, kui on garanteeritud mitmekülgne abi mõne suurriigi poolt. Lisaks anti Berliinist selgesti mõista: Eestil tuleb Moskva nõudmised vastu võtta.

M. Turtola hindab Eesti võimalusi Nõukogude Liidule sõjalist vastupanu osutada põhjendamatult optimistlikult. Soomel olid vastupanuks märksa soodsamad eeldused. Kõigepealt oli Soome suurem, kuid vähemalt sama tähtsad on riigi geograafiline asend ja looduslikud olud. Kindral Laidoner ohkas juba 1920. aastatel – oleks Eesti ometi nii hästi kaitstav kui Soome! Lisaks ei saa unustada, et Soome selja taga seisis Skandinaavia. Kuigi paljud soomlased olid pettunud, et Rootsi Soome poolel välja ei astunud, saadi Rootsist ja Rootsi kaudu olulist ja mitmekülgset abi. Just tänu oma geograafilisele asendile ei olnud Soome blokeeritav ega välismaailmast isoleeritav nagu Eesti.

M. Turtola kritiseerib mitmeidki seiku seoses Eesti valitsuse käitumisega Eesti ja Nõukogude Liidu läbirääkimiste ajal, kuid unustab, et mõndagi sellist esines ka Soome-Nõukogude läbirääkimistel 1939. aasta sügisel. 12. oktoobril alanud Soome-Nõukogude läbirääkimiste sisust oli informeeritud vaid väga kitsas ringkond, otsuseid langetas neljast ministrist koosnev valitsuse väliskomisjon president K. Kallio heakskiitmisel. Eduskunda informeeriti alles 28. oktoobril ja sedagi fraktsioonijuhtide vahendusel. Mis puutub rahva informeerimisse, siis E. Erkko kinnitas 26. oktoobril peetud kõnes: tegemist on salajaste läbirääkimistega, enneagsete teadete levitamine on ohtlik, sest rahvahulkade emotsioonid võivad läbirääkimiste käiku mõjutada. Soomlased said läbirääkimiste sisu teada 31. oktoobril, kui ajakirjanduses refereeriti V. Molotovi kõnet.

Teatavasti ei olnud ka Soome juhtkond Moskva nõudmiste suhtes ühel meelel. Sellised tuntud isikud nagu K.G.E. Mannerheim, J.K. Paasikivi ja V. Tanner nõudsid kompromissi saavutamist, sest nad mõistsid sõjaohu reaalsust.

Seevastu otsustajad seda ohtu ei mõistnud või oletasid, et sõda võib puhkeda alles kevadel. Nii tookordsetes sündmustes osalejad kui ka hilisemad uurijad on ühel meelel, et kuigi riigis tehti varakult kaitsealaseid ettevalmistusi, oli sõja puhkemine valitsusringkondadele siiski ootamatu ning seega teadlikku valikut sõja ja rahu vahel ei tehtud. Max Jakobson on kirjutanud, et venelaste pommid päästsid Soome valitsuse hirmuäratava valiku tegemisest: kas järele anda või võidelda? Niisiis hindas Eesti juhtkond sõjaohu reaalsemalt kui soomlased.

Kindral Laidoneri võrdlemine marsall Mannerheimiga on asjalik mõte, kuid seda saanuks edasi arendada – juba põhimõtteliselt erinevast päritolust alates. Samas esitab autor fantastika valdkonda kuuluva idee – 1939. aasta kriitilistel septembripäevadel oleks Laidoner võinud ise Pätsi asemele asuda ja Nõukogude Liidule vastupanu organiseerida. Kas Mannerheim oleks seda analoogses situatsioonis teinud? Muidugi mitte. Tä on ise kahetsenud, et juba 1938. aastal Nõukogude Liidule Soome saari ei renditud, ning kinnitanud, et iseenda autoriteediga oleks ta suutnud selle sammu soomlastele vastuvõtavaks teha. 1939. aasta sügisel soovitas ta valitsusel saavutada Moskva kompromiss, ja kui seda ei sündinud, esitas mõni päev enne Talvesõja puhkemist lahkumispalve kaitse- ja õukogu esimehe kohalt. President K. Kallio oli põhimõtteliselt nõus, kuid 30. novembril puhkes sõda ning Mannerheim nimetati ülemjuhatajaks.

Ja veel üks autori ekslik väide: kindral Laidoner olevat 1939. aasta sügisel murdnud Eesti Vabariigi antud sõjamehetootust. Selline arvamus on alusetu, sest sõjavägede juhataja ei langeta välispoliitilisi otsuseid, vaid seda teeb valitsus kooskõlas parlamendi väliskomisjoni seisukohatadega. Ka Eestis tegi baasidelepingu sõlmimise otsuse valitsus ning see kiideti üksmeelselt heaks Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjoni ühisel laiendatud koosolekul 26. septembril, kus ka opositsiooni esindajatel oli võimalus öelda oma pooldav sõna.

M. Turtola on arvamusel, et demokraatliku arengu korral oleks Eesti 1939. aastal sõdinud. Eestlastele oli omane reaaloole arvestamise võime ning tookord domineeris keskealise ja vanema põlvkonna hulgas arvamus – ei ole midagi teha! Soovisid ju kõikide “vanade” parteide esindajad sotsialistidest põllumeesteni sõda vältida. Küllap oleks uus poliitiline jõud vabadussõjalaste näol vastupidist mõju avaldanud, kuid ei saa eeldada, et nende mõju 1939. aastal oleks ühiskonnas domineerinud. Täieliku

pressivabaduse tingimustes oleks Saksa-vastased meeleolud hoopis kõrgele tõusnud ning see oleks mõjutanud ka suhtumist idanaabrisse. Kõik see aga ei tähenda, et sõjavägi ja rahvas kodumaa kaitsmiseks valmis ei oleks olnud. Selles mõttes on M. Turtola kahtlemata õigus.

M. Turtola märgib oma raamatu epiloogis, et ajaloolane ei ole kohtumõistja. Kiiduväärne põhimõte, kuid kas autor ise on suutnud sellest printsibiist kinni pidada? Eks iga lugeja võib raamatuga tutvudes selle üle ise otsustada. Autori seisukoht on selge: “Nõnda kuulub Päts 20. sajandi “suurte” isamaareetrite hulka, nagu soomlane Otto Ville Kuusinen või norralane Vidkun Quisling.” Lugejale jääb paratamatult mulje, et autor pole mitte üksnes kohtunik, vaid samal ajal ka prokurör.

Eelnevat kokku võttes tuleb tunnistada, et M. Turtola raamatu puhul on tegemist piinliku ja kahetsusväärse looga. Miks siis nii, sest on ju igal autoril õigus oma seisukohti esitada? Asi on selles, et eestlased oma riigi, maa ja rahva ajalugu mingil määral tunnevad ning suudavad väärkontseptsioonidesse kriitiliselt suhtuda – kuigi kaugeltki mitte alati. Seevastu soomlastele on tookordne Eesti ajalugu enamasti lausa tundmatu maa ning lugejatele jääbki sisuliselt ebaõige mulje, nagu oleksid K. Päts ja J. Laidoner kogu 1939. aasta vältel Eestit Moskva sõiduvette tüürinud. M. Turtola on ilmselt esimene kutseline ajaloolane, kes Eesti juhtivaid riigimehi sõnaselgelt reeturiteks nimetab. Ka meil on ajaloolased K. Pätsi ja J. Laidoneri tugevasti kritiseerinud, sensatsioonijanune meedia on kriitikat võimendanud ning siin-seal on tehtud ebaõigeid järeldusi, et need mehed olidki kommunistide käsilased.

Autoril võib jääda mulje, et käesolev arutus, nagu teisedki kriitilised mõtteavaldused tema raamatu aadressil, on lihtsalt väiklane norimine, rahvusliku alaväärsuskompleksi ilming või midagi muud sarnast. Mõistagi leidub Eesti juhtkonna tookordses sise- ja välispoliitikas mõndagi taunitavat, kuid on kindel, et tookordse Eesti välispoliitika head tundjad, olgu nad eestlased, soomlased, sakslased või mis rahvusest tahes, Martti Turtola kõnesoleva raamatu põhikontseptsiooniga ei nõustu. Jüri Tuulik on juba ammu tõdenud: kui vaadata põhjatusse ajalookaevu, siis peegeldub selle mustalt pealispinnalt vastu vaataja nägu, aga sügavam sisu jääb hoomamata.

Heino Arumäe